

PAPER DETAILS

TITLE: Kutbüddîn-i Sîrâzî'nin Kiraatleri Nakil Üslubunun Özgünlük Açısından Değerlendirilmesi: Sâd Sûresi Örneği

AUTHORS: Nazife Vildan Güloğlu

PAGES: 447-462

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3988122>

Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin Kıraatleri Nakil Üslubunun Özgünlük Açısından Değerlendirilmesi: Sâd Sûresi Örneği

The Evaluation of Quṭb al-Dīn al-Shīrāzī's Method of Narrating the Qirā'āt in Terms of Originality: The Case of Sūrat Şād

Nazife Vildan GÜLOĞLU¹

Geliş Tarihi (Received): 06.06.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 19.08.2024

Yayın Tarihi (Published): 30.11.2024

Öz: Bu çalışmada Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin *Fethu'l-mennân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserinde kıraatleri nakletme metodunun özgünlük açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışma, Sâd sûresi tefsiri ile sınırlandırılmıştır. Nitel araştırma tekniklerinden doküman incelemesi ve içerik analizi yöntemleri kullanılan bu makalede, müellifin kıraat rivayetlerini nakletme üslubuna dair verilere ulaşılmış ve bunların kaynaklarıyla mukayesesi yapılmıştır. Müellif, Sâd sûresi tefsirinde kıraat nakillerine olabildiğince yer vermiştir. Onun Nehhâs, Zemahşerî, Kurtubî ve Neseî gibi âlimlerden gerek isimlerini vererek gerekse isimlerini vermeden bazen aynen bazen de özetle kıraat nakillerinde bulunduğu görülmüştür. Bu esnada kaynaklarda olmayan bazı ilavelerde bulunması, onun sadece nakleden bir müellif olmadığını göstermektedir. Şîrâzî'nin konuyla ilgili olarak kaynaklarında geçen bir takım görüş ayrılıklarına değinmemesi ise onun tefsirini kamuya yönelik kılmayı hedeflediğini ifade etmektedir. Müellif, bütün kıraat rivayetlerini zikretme çabasında olmamıştır. Onun tefsirinde gerekli gördüğü ve daha çok manaya katkı sağladığını düşündüğü kıraat vecihlerini zikrettiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kıraat, Kıraat Farklılıkları, Kutbüddîn-i Şîrâzî, Sâd Sûresi.

&

Abstract: This study aims to evaluate Quṭb al-Dīn al-Shīrāzī's method of narrating the qirā'āt (readings of the Qur'ân) in his work *Fath al-Mannân fî tafsîr al-Qur'ân* in terms of originality. The study is limited to the tafsîr of Sūrat Şād. In this article, which employs document analysis and content analysis methods from qualitative research techniques, data regarding the author's style of conveying qiraat narrations were obtained and compared with their sources. In his tafsîr (exegesis) on Sūrat Şād, the author included as many qirā'āt narrations as possible. It is seen that he quoted qirā'āt narrations from scholars such as al-Naḥḥâs, al-Zamakhsharî, al-Qurtubî, and al-Nasafî, sometimes giving their names and sometimes not, either verbatim or in summary. In the meantime, the inclusion of certain additions not found in the sources indicates that he was not merely a transmitting author. His not mentioning some of the differences of opinion on the subject in his sources suggests that Shīrāzī aimed to make his exegesis (tafsîr) more accessible to the public. The author did not attempt to mention all qirā'āt narrations. It is understood that he included the qirā'āt aspects that he deemed necessary and that he thought contributed more to the meaning.

Keywords: Tafsîr, Qirā'āt, Differences in Qirā'āt, Quṭb al-Dīn al-Shīrāzî, Sūrat Şād.

Atıf/Cite as: Güloğlu, Nazife Vildan. "Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin Kıraatleri Nakil Üslubunun Özgünlük Açısından Değerlendirilmesi: Sâd Sûresi Örneği". *Dergiabant* 12/2 (Kasım 2024), 447-462. doi: 10.33931/dergiabant.1497210

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Doç. Dr., Nazife Vildan Güloğlu, Kastamonu Üniversitesi, nguloglu@kastamonu.edu.tr.

1. Giriş

Anadolu Selçuklu Devleti (468-708/1075-1308) hüküm sürdüğü esnada dünyada İslâm âlemini temsil eden başka devletler de bulunmaktaydı. Bunları Büyük Selçuklu Devleti (429-552/1038-1157), Abbasî Devleti (132-656/750-1258), Fâtımîler (297-567/909-1171), Eyyûbîler (567-866/1171-1462), Memlûkler (648-923/1250-1517), Tevâif-i Mülûk (422-485/1031-1092), Murabıtlar (479-543/1086-1149), Muvahhitler (543-629/1149-1232), Benî Ahmer Devleti (636-897/1238-1492) ve daha başka beylikler şeklinde sıralamak mümkündür. Bu dönemde Abbasî halifelerinin siyasi otoritelerini yitirmesi sonucunda ise birçok Abbasî valisi de istiklalini ilan etmişti. Anadolu Selçuklu Devleti de önceleri Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlıydı. Daha sonra ise bağımsızlığını ilan ederek müstakil bir devlet hâline geldi ve Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışının ardından da İslâm'ın hâmisî olma şerefine erişti.²

Anadolu Selçukluları döneminde yüklenilen bu sorumluluk, elbette sadece fetihlerin yapılması ve fethedilen topraklarda maddi refahın sağlanması şeklinde tezahür etmemeliydi. Bu dönemde ilmî faaliyetlerin yapılmasıyla birlikte manevî bilincin de artırılması gerekiyordu. Nitekim bu devirde, zikredilen yönde çalışmaların yapıldığını gösteren eserlere rastlanmaktadır. Bu çalışmaların ortaya çıkarılarak araştırılması, elbette devrin ilmî hayatı hakkında önemli mesajlar verecek ve bir İslâm medeniyetinin ilmî ve manevî faaliyetler olmadan gelişip yücelemeceğini, bir kez daha gözler önüne serecektir. Anadolu Selçukluları devrinde doğup büyüyen veya hayatının önemli bir kısmını bu topraklarda geçirerek ilmî faaliyetlerde bulunan önemli ilim adamları bulunmaktadır. Bunlardan biri de Kutbüddîn-i Şîrâzî'dir (ö. 710/1311).

Bu makale, Şîrâzî'nin *Fethu'l-mennân fi tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserinin Sâd sûresi tefsirindeki kıraat rivayetlerini özgünlük açısından değerlendirmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda çalışmada eserin, kıraat rivayetleri açısından ele alınması ve kaynaklarıyla benzer veya farklı yönlerinin ortaya konulması söz konusu olacaktır. Bilindiği üzere kıraat rivayetleri, tefsirlerde başvurulması gereken önemli rivayet kaynakları arasında yer almaktadır.³ Bununla birlikte bir müfessirin ilgili rivayetleri nasıl kullandığı, onun rivayet kültürünü ortaya koyduğu kadar dirayet gücünü de yansıtır. Bu bakımdan müfessirlerin bu birikimi nasıl değerlendirdiklerini incelemek onların tefsir faaliyetlerindeki başarılarını belirlemek açısından oldukça önemlidir. Şîrâzî, tefsirinin mukaddimesinde tefsir yöntemi hakkında bilgi verirken “kıraat vecihlerine ve onların hüccetleri gibi hususlara gerekli gördüğü yerler hariç değinmeyeceğini” ifade etmiştir.⁴ Bununla birlikte eser hakkında yapılan çalışmalardan⁵ da anlaşıldığı üzere onun kıraatleri çoğu zaman naklettiği görülmektedir. İlgili çalışmalarda eserin tefsir metodu incelenirken kıraatleri nakil yöntemiyle ilgili genel izahlarda bulunulmuş ancak müellifin kıraat vecihlerinden anlama etkileri bağlamında nasıl istifade ettiği örnekleriyle izah edilmemiş ve bu izahların kaynaklarıyla karşılaştırılması yapılmamıştır.⁶ Bu çalışmanın, özellikle bu tür açıklamalara yer vererek literatürdeki boşluğu doldurması

² bk. Ali Tevfik, *Fezleke-i Târih-i Umûmî* (İstanbul: y.y., ts.), 2/143; Mustafa Yavuz, *Anadolu Selçuklu Dönemi Müfessirleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 2.

³ Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü Câmi'i't-tefâsîr ma'a tefsîri'l-Fâtîha ve metâli'i'l-Bakara*, thk. Ahmed Hasan Ferhât (Kuveyt: Dârü'd-Da' ve, 1405/1984), 94-95.

⁴ Kutbüddîn eş-Şîrâzî, *Fethu'l-mennân fi tefsîri'l-Kur'ân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, 109), 1b.

⁵ Resul Ertuğrul, *Kutbüddîn eş-Şîrâzî ve Tefsiri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 1-343; a.mlf. “Kutbüddîn eş-Şîrâzî (ö. 710/1311)'nin Fethu'l-Mennân Tefsirinin Özgün Yönleri”, *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 29 (Haziran 2014), 133-178; Hüseyin Hazırlar, *Fethu'l-mennân fi tefsîri'l-Kur'ân Adlı Yazma Tefsirinin Mukaddimesinin Tahkik Çalışması* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 1-87; Hüseyin Mustafa, *Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin Fethu'l-mennân fi tefsîri'l-Kur'ân İsimli Eserinin Tahlil ve Tahkiki: Bakara Sûresi 63-101. Âyetler Arası* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 1-137; Beşir Adnân Abdülvâhid, *Fethü'l-mennân fi tefsîri'l-Kur'ân li's-Şîrâzî Sûreti Sâd Dirâse ve Tahkik* (Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 1-259; Kâsım Şâkir Sâlim, *Tefsîru Sûreti'l-İsrâ min Fethi'l-mennân fi tefsîri'l-Kur'ân li-Kutbüddîn eş-Şîrâzî mine'l-Âyeti 64 ilâ Nihâyeti's-sûre Dirâse ve Tahkik* (Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 1-212; Vaad Ali Hüseyin Ali, *Fethu'l-mennân fi tefsîri'l-Kur'ân Sûretü Meryem mine'l-Âyeti's-Sâbiati ve'l-Hamsîn ilâ'l-Âyeti's-Sâmineti ve'l-Tis'in* (Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 1-184; Sâlim Teraf Celûb, “Fethu'l-mennân fi tefsîri'l-Kur'ân li-Kutbüddîn eş-Şîrâzî mine'l-Âyeti 32-33 min Sûreti İbrâhîm Dirâse ve Tahkik”, *Mecelletü'l-Asr li'l-Ulûmi'l-İnsâniyyeti ve'l-İctimâ'* 6 (November 2022), 1-15; a.mlf. “Fethu'l-mennân fi tefsîri'l-Kur'ân li-Kutbüddîn eş-Şîrâzî mine'l-Âyeti 32-33 min Sûreti İbrâhîm Dirâse ve Tahkik”, *Mecelletü Midâdi'l-Âdâb* 30 (2023), 43-78.

⁶ Mesela bk. Ertuğrul, *Kutbüddîn eş-Şîrâzî ve Tefsiri*, 209-213, 268-270.

umulmaktadır. Müellifin tefsirinde kıraatleri ele alan özel bir araştırmanın olmaması da bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Çalışmanın Sâd sûresi özelinde yürütülmesi hedeflenmektedir. Buna etki eden faktörler arasında ilgili sûrenin orta uzunlukta olması yanında önemli mesajlar içermesi ve çeşitli kıraat farklılığı örneklerinin bu sûrede yer alması sayılabilir. Sâd sûresini kıraatler yönüyle ele alan bir çalışmanın yurtiçinde henüz yapılmamış olması da bu sûrenin seçilmesinde etkili olmuştur. Yurt dışında yayımlanan bir makale çalışmasında ise bu sûredeki kıraat farklılıkları edebî yönden incelenmiştir.⁷ Ancak bu çalışma, hem Şîrâzî'nin kıraat farklılıkları ile ilgili değerlendirmelerini merkeze alması hem de bu farklılıkların sadece edebî yönüyle ilgilenmemesi açılarından zikri geçen çalışmadan ayrılmaktadır.

Bu çalışmada; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, numara 133'te kayıtlı olan yazma nüsha esas alınmıştır. Bu nüsha, Şîrâzî'nin tefsirin 32. cildi olup Sâd sûresinin 1. âyetinden Mü'min sûresinin 22. âyetine kadar olan kısmını teşkil etmekte ve 174 varaktan oluşmaktadır. Sâd sûresi ise söz konusu nüshanın ilk 57 varağı içersinde yer almaktadır.⁸ Çalışmada öncelikle Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin hayatı, ilmî faaliyetleri, *Fethu'l-mennân fi tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsiri ve Sâd sûresi hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra ise müellifin Sâd sûresi tefsirinde beyan ettiği kıraat farklılıkları ele alınacak ve ilgili izahların kaynaklarıyla karşılaştırılması yapılarak eserin kıraatleri ele alma yönüyle orijinallığı tetkik edilecektir. Nitel araştırma tekniklerinden doküman incelemesi ve içerik analizi yöntemi kullanılan bu makale, genel bir değerlendirmenin yapılacağı sonuç bölümüyle tamamlanacaktır.

2. Kutbüddîn-i Şîrâzî ve Tefsiri

Kutbüddîn-i Şîrâzî, 634/1237 yılında Şîrâz'da doğmuş; ilk derslerini babasından almış, hayatının belirli bir döneminde baba mesleği olan doktorluk görevini yaptıktan sonra bu görevden ayrılarak kendini tamamen ilmî araştırmalara vermiştir. 658/1260 yıllarında Merâğa'ya giderek Nasîrüddîn-i Tûsî'nin (ö. 672/1274) öğrencisi olmuş ve özellikle aklî ilimlerde üstün başarılar elde etmiştir. Sonraları hadis ilmine yönelerek Begavî'nin (ö. 516/1122) *Şerhu's-sünne* ve İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *Câmi'u'l-usûl*'ü gibi eserlerini semâ yöntemiyle ahz edip mütalaa etmiştir. Şîrâzî, çeşitli sahalarda birçok telif ve şerh kaleme almıştır. Mesela onun *Nihâyetü'l-idrâk fi dirâyeti'l-eflâk* gibi astronomiye dair telifleri yanında, İbnü'l-Hacîb'in (ö. 646/1249) fıkıh usulüne dair *Muhtasar*'ının şerhi ve Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm* adlı kitabının meânî ve beyân hakkındaki üçüncü bölümünün şerhi gibi çok çeşitli alanlarda şerh mahiyetinde eserleri bulunmaktadır. Hayatının çeşitli dönemlerinde Bağdat, Şam ve Mısır gibi önemli ilim merkezlerinde bulunan Şîrâzî'nin ömrünün sonlarına doğru Tebriz'e yerleşerek yöneticilerle olan münasebetlerini bitirdiği ve 710 senesinin Ramazan ayında vefat edinceye kadar burada ikamet ettiği nakledilmiştir.⁹

Kutbüddîn-i Şîrâzî, Anadolu Selçuklu Devleti'nin son zamanlarına tekabül eden 670-691/1271-1292 senelerinde İlhanlıların yönetiminde bulunan Anadolu topraklarında yaşamış ve burada önemli görevler ifa etmiştir. O, 670/1271 yılı civarında Konya'ya yerleşmiştir. Orada Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) ile görüşmüş ve Sadreddin Konevî'nin (ö. 673/1274) derslerine iştirak etmiştir. Bu esnada Vezir Muînüddin Süleyman Pervâne'nin (ö. 676/1277) takdirine mazhar olan Şîrâzî; Pervâne tarafından önce Sivas, sonra da Malatya kadısı olarak görevlendirilmiştir. Sivas'ta ikamet ettiği esnada Gökmedrese'de müderrislik yapmıştır. Başta İslâm felsefesi ve bilim tarihi olmak üzere matematik, fizik, coğrafya, optik

⁷ Hüsnâ es-Seyyid Muhammed et-Telâvî, "Min esrâri tenevvü'ul-kirâ'ât il-Kur'âniyyeti fi sureti Sâd dirâseten belâğiiyyeten" Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyyeti ve'l-Arabiiyyeti li'l-Benâti bi-Demenhûr 3/2 (Ağustos 2018), 416-511.

⁸ Bu nüsha, Sâd sûresi tefsiri içermesi ve okunaklı olması bakımından çalışmamıza esas alınmıştır. Fiziksel Nitelik 173 vr., 25 str., 265x177-216x125 mm, Yazı türü: Nesih, Cilt özellikleri: Koyu kahverengi meşin kaplı, şemseli, salbekli, cetvelli, miklebli, şirazeli cilt olup istinsah tarihi ve müstensihî bilinmemektedir. Bk. Kutbüddîn eş-Şîrâzî, *Fethu'l-mennân fi tefsîri'l-Kur'ân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Paşa, 133), 1a-174b.

⁹ Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabî, 1396/1976), 10/386; Azmi Şerbetçi, "Kutbüddîn-i Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 6 Kasım 2023).

ve astronomi gibi birçok alanda uzman olan ve önemli eserler veren Şîrâzî'nin dinî ilimlerdeki yetkinliğini gösteren eserlerinden biri, *Fethu'l-mennân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsiridir.¹⁰

Fethu'l-mennân fî tefsîri'l-Kur'ân, Şîrâzî'nin tefsir olarak kaleme aldığı en kapsamlı eseridir. Müellif, tefsirinin mukaddimesinde onu, *Fethu'l-mennân fî tefsîri'l-Kur'ân* diye isimlendirdiğini ifade etmektedir ve bu isim “Kur'an'ın tefsirine dair el-Mennân'ın açtıkları/irşadı” manasına gelmektedir. Eser, bu isimle kütüphanelerde bulunan çeşitli nüshalarında Kutbüddîn-i Şîrâzî'ye nispet edilmiştir ve ona nispeti konusunda herhangi bir tereddüt bulunmamaktadır.¹¹ Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) de aynı isimle Şîrâzî'ye nispet ettiği bu eserin kırk ciltten müteşekkil olduğunu ve *el-Allâmî* diye de bilindiğini ifade etmiştir.¹² Eserin çeşitli kütüphanelerde yazma olarak bulunan nüshalarının tamamına yakını da “Allâmî'nin *Fethu'l-Mennân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserinin sonu” ibaresiyle bitmektedir.¹³ Senelerdir kütüphanelerde yazma olarak bulunan bu tefsirin, son yıllarda bazı çalışmalara konu edildiği görülmektedir.¹⁴

Müellif, tefsirinin mukaddimesinde tefsir yöntemi hakkında bilgi vermiştir. Burada müellif; tefsir kitaplarından tercihlerde bulunarak nakletme yoluna gittiğini, sözü uzatmaktan kaçındığını, tefsir rivayetlerini naklederken isnatları zikretmediğini ifade etmiştir. Kıraat vecihlerine ve onların hüccetlerine, kelimelerin ıstikakı ve sarf yönüyle ilgili açıklamalara ve i'rab tahlillerine yalnız gerekli gördüğü durumlarda yer verdiğini ifade etmiştir. Yine tefsir ettiği kelimenin manası ve tefsiri hakkında kısa bilgiler verdiğini; bu bağlamda izahını yaptığı bölümle ilgili sebep-i nüzûlleri, müfessirlerin yorum farklılıklarını, ahkâma taalluk eden yönleri, Hz. Peygamber'in hadislerini ve uygun düşen selef âlimlerine dair bazı hikâyeleri özetleyerek beyan ettiğini ifade etmiştir. Müellif, mukaddimede tefsiri yazma sebebini de açıklamıştır. Buna göre o, eseri öncelikle avamın faydalanması için kaleme almış; bunun yanında tefsirin hem kendine bir nasihat niteliği taşımasını, hem de ahiret azığı olmasını murat etmiştir.¹⁵ Tefsirin 37. cildinde ise “İzahlardan avamın anlayacağı şeyler az olsa da biz bu tefsiri insanlara öğüt veren kimselere faydalı olsun diye derledik. Bu tefsir, Allah'ın izni ile havas ve avam için uygundur.”¹⁶ şeklinde bir açıklama bulunmaktadır. Buna göre müellifin, devam eden süreçte hedef kitleyi avam ile birlikte havassa ve özellikle öğüt verenlere yönelik olarak değiştirdiği anlaşılmaktadır. Zira tefsirin ilerleyen ciltlerinde farklılaşan metodu da bu kanaati destekler mahiyettedir.¹⁷ Mukaddimede Şîrâzî'nin özellikle “tefsirle ilgili farklı görüşleri nakletmenin ve görüşler arasında tercihte bulunmanın dışında bir tasarrufu olmadığını”¹⁸ belirtmesi ise esasen onun tefsirini bir derleme olarak planladığını göstermektedir.

Müellifin mukaddimesinde beyan ettiği üzere genel olarak onun, tefsirlerde kullanılan rivayet ve dirayet unsurlarına başvurduğu söylenebilir. Kendinden önce yazılmış çoğu tefsir kaynağından önemli ölçüde yararlandığı anlaşılan Şîrâzî'nin gerek isim vererek gerekse isim vermeden nakillerde bulunduğu görülmektedir. Yararlandığı tefsir kaynaklarından bazıları şunlardır: Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*'ı, Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*'si, Begavî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimü't-tenzîl*'i, Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) *el-Keşşâf*'ı, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı, Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtîhu'l-gayb*'ı, Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'ı, Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-tenzîl*'i, Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl*'i.¹⁹

¹⁰ Hayatı hakkında bk. Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Zeylû Târîhi'l-İslâm ve vefeyâtî'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, nşr. Mâzin b. Sâlim Bâvezîr (Riyad: Dârü'l-Müğnî, ts.), 112-115; Azmi Şerbetçi, “Kutbüddîn-i Şîrâzî”.

¹¹ Tefsir hakkında çalışmalar da bu konuda hem fikir olup kendileri hakkında bu makale içerisinde bilgi verilmiştir.

¹² Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972), 2/1235.

¹³ Toplamda 40 ciltten müteşekkil olan eserin 29 cildi, çeşitli kütüphanelerde yazma olarak bulunmaktadır. Buna göre eserin 11 cildi kayıptır. Tefsirin mevcut nüshaları ve içerikleri hakkında bilgi için bk. Ertuğrul, *Kutbüddîn eş-Şîrâzî ve Tefsiri*, 133-140.

¹⁴ Giriş bölümünde bu araştırmalar hakkında bilgi verilmiştir.

¹⁵ Şîrâzî, *Fethu'l-mennân* (Hekimoğlu Ali Paşa, 109), 1b.

¹⁶ Kutbüddîn eş-Şîrâzî, *Fethu'l-mennân fî tefsîri'l-Kur'ân* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 137), 85a.

¹⁷ bk. Ertuğrul, *Kutbüddîn eş-Şîrâzî ve Tefsiri*, 141-142.

¹⁸ Şîrâzî, *Fethu'l-mennân* (Hekimoğlu Ali Paşa, 109), 1b.

¹⁹ Geniş bilgi için bk. Ertuğrul, *Kutbüddîn eş-Şîrâzî ve Tefsiri*, 188-200.

3. Sâd Sûresi Hakkında Bilgiler

Bu çalışmanın Sâd sûresi özelinde yürütülmesi planlandığı için burada ilgili sûre hakkında bilgi verilmesi uygun olacaktır. Bu sûre ismini, birinci âyetin başında bulunan ve hurûf-ı mukattaadan olan “Sâd” kelimesinden almıştır. Kaynaklarda genellikle bu adla anıldığı görülmektedir. Bununla birlikte nadiren de olsa Dâvûd sûresi diye de isimlendirildiği ifade edilir²⁰ ki Şîrâzî de bu isimden bahsetmektedir.²¹ Sâd sûresi, genel kabule göre Mekki bir sûredir. Hem nüzûl sırası itibarıyla hem de mushaftaki sıralamada otuz sekizinci sûre olup Kamer sûresinden sonra, A'râf sûresinden önce nâzil olmuştur. Sûrenin nüzûl sebebiyle ilgili rivayete²² bakılırsa onun hicretten üç yıl önce Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'in vefatı senesinde ve onun hastalığı sırasında nazil olduğu söylenebilir.

Sûrenin temel konusu, Hz. Peygamber'in nübüvvetinin ispatıdır. Bu kapsamda sûrede Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr eden müşriklerin iddiaları reddedilmekte, önceki peygamberlere karşı benzer davranışlarda bulunan toplumların akıbetleri hatırlatılmakta ve Hz. Peygamber teselli edilmektedir. Yine bu bağlamda sûrede Hz. Dâvûd, oğlu Süleyman ve Eyyûb'un hayatlarından bazı bölümler sunulmakta ve Hz. İbrâhim, İshâk, Ya'kûb, İsmâil, Elyesa' ve Zülkifl peygamberlerden bahsedilmektedir. Onların sabırları ve bu sabrın mükâfatını gördükleri bildirilmektedir. Neticede hayır olsun şer olsun bütün amellerin karşılığının görüleceği bir ahiret yurdunun varlığı ispat edilmekte ve o âleme ait bazı sahneler sunulmaktadır. Sûrenin nihayetine doğru ise şeytanın Hz. Âdem'e secde etmeme kıssası anlatılmakta ve şeytanın insanoğlunu istikametten saptırmaya yönelik ahdi hatırlatılmaktadır. Buna mukabil ise şeytanla beraber tabilerinin cehenneme doldurulacağı ifade edilmekte ve Hz. Muhammed'in hiçbir karşılık beklemeyen hak bir peygamber olduğu vurgulanmaktadır.²³

Tutarlı bir tefsir faaliyeti için gerekli olan ilimler arasında sayılan kıraatlere²⁴ genel olarak bütün müfessirlerin başvurduğu görülmektedir. Bununla beraber bu birikimden yararlanma konusunda onlardan bazılarının farklı uygulamalar ortaya koydukları olmuştur. Bu açıdan bir müfessirin orijinalliğini tespit sadedinde varsa kıraatlere başvurma yöntemindeki farklılıkların belirlenmesi önem arz eder. Bu nedenle buradan itibaren Şîrâzî'nin Sâd sûresi tefsiri sırasında ortaya koyduğu kıraatleri nakil üslubu, kaynaklarıyla karşılaştırılmak suretiyle ele alınacaktır.

4. Sâd Hakkındaki Kıraat Farklarına Dair Yorumların Kaynaklarıyla Mukayesesi

Burada Şîrâzî'nin sûre başındaki “ص” harfi hakkındaki kıraat vecihlerine nasıl yer verdiği ve isim vererek veya vermeden nakilde bulunduğu müfessirlerle izahlarının örtüşüp örtüşmediği değerlendirilecektir. Öncelikle Şîrâzî'nin izahlarına yer verilecek, sonra da onun kaynaklarıyla benzerliği ve varsa o kaynaklardan ayrıldığı hususlar tespit edilmeye çalışılacaktır. Şîrâzî'nin ifade ettiğine göre sûre başındaki “ص” beyanını cumhur dâl harfini sükûn kılarak okumuştur ki bu durumda kelime, hece harflerinden biri olarak kabul edilmiş olmaktadır. Burada müellif, diğer hurûf-ı mukattaadan olan harfler

²⁰ Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, nşr. M. Zühayr eş-Şâvîş (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1404/1984), 7/96.

²¹ Şîrâzî, *Fethu'l-mennân* (Esad Paşa, 133), 1b.

²² Nüzul sebebiyle ilgili nakledilen bir rivayete göre Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib hastalandığında Kureyşliler onun yanına gelmişler ve bu sırada Hz. Peygamber de gelmiştir. Ebû Tâlib'in yanında sadece bir kişinin oturabileceği bir yer kalmış; Ebû Cehil, Hz. Peygamber'in geldiğini görünce gelip o boş yere amcasının yanına oturmasını engellemek istemiş, kalkıp oraya kendisi oturmuş ve Hz. Peygamber'i, Ebû Tâlib'e şikâyet etmiştir. Ebû Tâlib “Ey kardeşimin oğlu kavminden ne istiyorsun?” demiş, Hz. Peygamber de “Ben onlardan sadece bir tek kelime istiyorum. O kelimeyle bütün Araplar onlara boyun eğecek ve acemler kendilerine cizye verecekler.” buyurmuştur. Bunun üzerine Ebû Tâlib “Bir tek kelime mi?” demiş, Allah'ın elçisi de “Evet bir tek kelime! Ey amca, yegâne ilâh Allah'tır desinler!” buyurmuştur. Onlar da “Tanrıları bir tek tanrı mı kıldı? Doğrusu bu şaşırtıcı bir şey!... Biz bunu diğer dinlerde de işitmedik. Bu ancak bir uydurmadır!” demişler de onlar hakkında bu “Sâd. Zikir dolu Kur'an'a and olsun. Hayır, o küfredenler boş bir gurur ve bir parçalanma içindedirler.” âyetlerinden “Bildığımız son dinde böyle bir şeyi işitmedik; bu uydurmadan başka bir şey değil.” âyetine kadar nazil olmuştur. Bk. Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları 1413/1992), “Tefsîr”, 38.

²³ bk. Sâd 38/1-88; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tûnisîyye, 1984), 23/201-203.

²⁴ Râğıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü Câmi'i't-tefsîr ma'a tefsîri'l-Fâtiha ve metâli'i'l-Bakara*, thk. Ahmed Hasan Ferhât (Küveyt: Dârü'd-Da've, 1405/1984), 94-95.

için de bu yönde izahlar yapıldığını belirtmekte ve bu kıraat dışındaki kıraatlere değinmekle birlikte onların şâz olduklarını ifade etmektedir.²⁵ İlgili yerde Şirâzî; Übey b. Kâ'b (ö. 33/654 [?]), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), İbn Ebû İshak (ö. 117/735)²⁶ ve Nasr b. Âsım'ın (ö. 89/708 [?])²⁷ ise "صَادٍ" şeklinde kesre ile okuduklarını belirtmektedir. Bu kıraat için iki tür izah yapıldığını ifade eden müellife göre birinci izah kelimenin "karşısında bulunma" ve "karşılık gelme" anlamlarına gelen "صَادَى-يُصَادَى-مُصَادَاةٌ" kelimesinden geldiği şeklindedir. Ona göre "فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى"²⁸ âyetindeki kelime de aynı şekilde bu köktendir. Boş mekânlarda sesin karşılığı olarak gelen صَدَى/yankı kelimesi de aynı kökten gelir. Bu durumda mana "Amelini Kur'an ile karşılaştır, onun emirleriyle amel et ve yasaklarından kaçın!" şeklinde olur. Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö. 338/950) da "Bu açıklama Hasan-ı Basrî'nin kendi kıraatini tefsir etmesi olup sahih bir rivayettir." demiştir.²⁹

Yukarıdaki açıklamalarda görüldüğü üzere Şirâzî'nin ilgili yerde açıkça ismini verdiği tek kaynak Nehhâs'tır. Zikir geçen müfessirin *İ'râbü'l-Kur'ân*'ında "صَادٍ" kıraatini yalnız Hasan-ı Basrî'ye nispet ettiği görülmektedir. O, bu kıraat için iki tür izah yapıldığını ifade etmekle birlikte birinci izahı, Şirâzî'nin de naklettiği üzere Hasan-ı Basrî'nin kendi kıraati hakkındaki izahı olarak belirtmiştir.³⁰ Kıraatle ilgili bu açıklamalar Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) tefsirinde de bulunmaktadır ancak onun ilgili kıraati kârilerine nispet etmediği görülmektedir.³¹ İbn Atiyye (ö. 541/1147) ise tefsirinde "صَادٍ" kıraatini, ilk kıraat olarak zikretmiş ve onun kârilerini Hasan-ı Basrî, Übey b. Kâ'b ve İbn Ebû İshak şeklinde bir sıralamayla beyan etmiştir. İbn Atiyye'ye göre de kelime, "benzeme" ve "tekabül etme" anlamlarına gelen "صَادَى-يُصَادَى" kelimesinden gelmekte olup "bağırma"yı yansıtan صَدَى/yankı gibi olmayı" ifade etmektedir. Buna göre mana "İlminle Kur'an'a benze ve itaatine ona yaklaş!" demektir. İbn Atiyye de Hasan-ı Basrî'nin kelimeyi bu şekilde tefsir ettiğinden bahsetmiş ve buna göre mananın "Amelini Kur'an'a göre değerlendir!" demek olduğunu ifade etmiştir.³² Kurtubî'nin (ö. 671/1273) ise tefsirinde bu ibarenin öncelikle umum tarafından sükûn ile okunduğunu ifade ettiği, bundan sonra ise "صَادٍ" kıraatini zikrettiği ve kıraatin kârilerini Übey b. Kâ'b, Hasan-ı Basrî, İbn Ebû İshak ve Nasr b. Âsım şeklinde sıraladığı görülmektedir. Bu kıraatin de iki türlü izahının olacağını ifade eden Kurtubî'nin birinci yorum hakkındaki beyanları, Şirâzî ile tamamen benzerlik göstermektedir.³³ Bütün bu izahlar doğrultusunda Şirâzî'nin bu açıklamaları isim zikretmese de Kurtubî'den naklettiği anlaşılmaktadır.

Şirâzî'nin beyan ettiğine göre "صَادٍ" şeklinde kesre ile olan kıraatin diğer bir izahı, "iki sakın harfin yan yana gelmesi dolayısıyla bu şekilde okunduğu" yönündedir. Burada Neseî'nin (ö. 710/1310) emir olarak

²⁵ Şirâzî, *Fethu'l-mennân* (Esad Paşa, 133), 2a.

²⁶ Kıraat-i aşere imamlarından olan Ebû Muhammed Ya'kûb b. İshâk b. Zeyd b. Abdillâh el-Hadramî'nin (ö. 205/821) dedesidir. Yahyâ b. Ya'mer ve Nasr b. Âsım el-Leysî'den arz usulü üzere kıraat dersleri almıştır. İshâ b. Ömer es-Sekafi ve yedi kıraat imamından biri olan Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771) ise ondan kıraat dersi alanlar arasında yer almaktadır. Hadramîler'in mevlâsı olan bir aileye mensup olması dolayısıyla el-Hadramî künyesiyle de anılan İbn Ebû İshak, nahivde kıyası ilk uygulayanlardandır. Bu sahadaki yetkinliği sebebiyle Yûnus b. Habîb tarafından deryaya benzetilmiştir. Bk. Ebû Bekir ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dârü'l-Meârif, 1393/1973), 31-33; Ebû'l-Hayr Muhammed el-Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye fi tabakâtü'l-kurrâ*, nşr. G. Bergstraesser (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1427/2006), 1/368; Ya'kûb b. İshâk b. Zeyd b. Abdillâh el-Hadramî'nin hayatı için bk. a.mlf., *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/336.

²⁷ Mushafları noktlayan ilk kimse olduğu ifade edilen tâbi'dir. Kendisi, Ebû'l-Esved ed-Düelî'den arz yoluyla kıraat öğrenmiş, ondan da yedi kıraat imamından Ebû Amr b. Alâ arz yoluyla kıraat öğrenmiştir. Bk. Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/293.

²⁸ "Sen, ona yöneliyorsun" bk. Abese 80/6.

²⁹ Şirâzî, *Fethu'l-mennân* (Esad Paşa, 133), 2b.

³⁰ bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, nşr. Hâlid Ali (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1429/2008), 858.

³¹ Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücuhi't-te'vîl*, nşr. Halîl Me'mûn Şeyhâ (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1430/2009), 917.

³² Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân el-Endelüsî İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsiri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1422/2001), 4/491.

³³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006), 18/120.

bu şekilde okunduğuna dair yorumunu³⁴ nakleden Şîrâzî, buna göre de kelimenin manasının “Amelini Kur'an'a arz et!” demek olduğunu ifade etmiştir. Aynı tarzda “ق” ve “ن” hurûf-ı mukattaalarının da sükûn ile ve kesreli olarak okunduğundan bahseden müellif bütün bunların; sükûn ile okunduklarında isim, kesreli okunduklarında ise yemin ifadesi olarak kabul edildiklerini belirtmiştir. Müellife göre kelimenin “صَادٍ” şeklinde kesreli tenvin ile de okunması söz konusu olmuştur ki buna göre de kelime yemin ifadesidir.³⁵

Müellif, ilgili ibarenin “صَادٍ” şeklinde fetha ile okunduğunu³⁶ da nakletmektedir. Bu kıraati icra eden kârinin bütün hurûf-ı mukattaaları aynı şekilde fetha ile okuduğundan bahseden müellif, bu durumda zikri geçen harflerin “أَيْتٌ” ve “لَيْتٌ” gibi kabul edilmiş olduğunu ifade etmektedir. Şîrâzî burada fetha okunuşa dair “mahzuf olan bir kelimeyle mansub olduğu” yönünde bir izahın olduğunu, buna göre mananın “Sâd (sûresini) oku!” anlamına geleceğini veyahut da başında kasem harfi olmasa da kasem ifadesi olacağını veya “Muhammed (s.a.s.) müminlerin kalplerini, onlar kendisine iman edinceye kadar kazandı (avladı) ve onları kendine meylettirdi.” anlamına geleceğini beyan etmektedir. Yukarıda ifade edildiği üzere Şîrâzî kıraat farklarıyla ilgili bütün bu anlatımlarından sonra cumhurun kıraati dışındaki tüm kıraatlerin şâz olduklarını belirtmektedir.³⁷

Şîrâzî'nin bu izahları yaparken de bazı müelliflerden yararlandığı anlaşılmaktadır. Mesela yukarıdaki açıklamalarında onun Neseî'ye atıfta bulunduğu görülmektedir. Ancak kıraatle ilgili bu yoruma mevcut Neseî tefsiri nüshasında rastlanamamıştır.³⁸ Muhtemelen bu yorum, Zemahşerî'ye ve hatta Nehhâs'a aittir. Zira zikri geçen müfessirler, ilgili yerde “emir olarak bu şekilde okunduğunu” açıkça ifade etmeseler de ibarenin “Amelini Kur'an'a arz et!” manasına geleceğini beyan etmek suretiyle onun emir olduğuna dikkat çekmiş gözükmektedirler.³⁹ Burada Nehhâs'ın izahlarına daha ayrıntılı bir şekilde bakmak uygun olacaktır. Zira müellifin Sâd hakkındaki kıraat farklarını dile getirdiği yerde isim vererek nakilde bulunduğu ilk müfessir yukarıda da geçtiği üzere Nehhâs olmuştur. Nehhâs, “صَادٍ” şeklindeki kıraati İsa b. Ömer'e (ö. 149/766) atfederek nakleder ki ona göre bu şekildeki okuyuşun üç çeşit açıklaması yapılabilir: Birinci açıklamaya göre bu ifade “Sâd (sûresini) oku!” şeklindedir, ikinci izaha göre peş peşe iki sakın gelmesi dolayısıyla o, üstün okunmuştur. Bu durumda üstün, önceki harfe uygun olması için tercih edilmiştir. Üçüncü izaha göre ise sâd, yemin harfi kullanılmaksızın yemin olması dolayısıyla nasb ile gelmiştir. İbn Ebû İshak'ın “dâl” harfini esre ve tenvinli olmak üzere “صَادٍ” şeklinde okuduğunu, bunun ise “yemin harfi hazfedildiği için mecrur olarak okunmuştur” şeklinde bir izahının yapıldığını nakleden Nehhâs, “Sîbeveyhi (ö. 180/796) bu tür ifadeye cevaz verse de, bunun kabul edilemez olduğunu” belirtmektedir. Ona göre bu okuyuş, ancak söylenme imkânı bulunamayan seslere ve diğer bazı şeylere benzetme yoluyla yapılabilir. Nehhâs'a göre “Sâd” harfi sûrenin ismi kabul edilirse, munsarîf olmaz. Nitekim müennes bir varlığa verilen müzekker isim, harfleri az olsa bile munsarîf değildir.⁴⁰

Şîrâzî'nin, Nehhâs'ın yukarıda geçen açıklamalarından yararlanmış olduğu söylenebilir ancak onun kıraatlerle ilgili bütün yorumlarına katılmadığı anlaşılmaktadır. Mesela “صَادٍ” şeklindeki okuyuş hakkında “yemin harfi hazfedildiği için mecrur olarak okunmuştur” yönündeki açıklamayı kabul

³⁴ Kıraatle ilgili bu yoruma elimizde bulunan tefsir nüshasında rastlanamamıştır. Bk. Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed en-Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Yûsuf Ali Bedîvî (Beyrut: Dârü İbn Kesîr 1426/2005), 3/143.

³⁵ Şîrâzî, *Fethu'l-memân* (Esad Paşa, 133), 2a.

³⁶ İbn Cinnî'ye göre bu kıraat, (İsa b. Ömer) es-Sekafî'ye aittir. Bk. Ebü's-Semmâl Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Muhtesab fî tebyîni vücûhi şevâzî'l-kirâ'ât ve'l-îzâh 'anhâ*, nşr. Ali en-Necdî Nâsîf v.dğr. (Kahire: Lücnethü İhyâi Kütübî's-Sünne, 1415/1994), 2/230.

³⁷ Şîrâzî, *Fethu'l-memân* (Esad Paşa, 133), 2a.

³⁸ bk. Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 3/143.

³⁹ Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 858; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 917.

⁴⁰ Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 858.

etmeyen Nehhâs'ın aksine Şîrâzî, bu kelimenin yemin ifadesi olarak bu şekilde okunduğunu beyan etmektedir.⁴¹

Yukarıda geçtiği üzere Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin “صَادٍ” kıraatinin ilk yorumuyla ilgili beyanları, neredeyse tamamen Kurtubî'den nakledilmiş gibiydi. Bu durum, söz konusu kıraatle ilgili diğer açıklamaların da aynı olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bu nedenle iki müellifin ilgili izahlarının da karşılaştırılması yerinde olacaktır. Dolayısıyla burada Kurtubî'nin diğer izahlarına yer verilecektir. Kurtubî'ye göre “صَادٍ” şeklinde kesre ile olan kıraatin ikinci bir izahı ise şöyledir: İki sakın harf arka arkaya gelmiş olacağından dolayı dâl harfi kesreli okunmuştur. “صَادٍ” şeklindeki kıraati İsa b. Ömer'e atfederek beyan eden Kurtubî, bu kıraati ise “ق” ve “ن” hurûf-ı mukattaaların son harflerinin üstün okunmasına benzetmektedir. Ona göre bu şekildeki okuyuşun da üç çeşit açıklaması yapılabilir: Bunlardan birincisi, bu ifadenin ‘Sâd (sûresini) oku!’ şeklinde bir anlam taşımasıdır. İkinci açıklamaya göre peş peşe iki sakın gelmesi dolayısıyla o, üstün okunmuştur. Bu durumda üstün, önceki harfe uygun olması için ve harekelerin en hafifi olması sebebiyle tercih edilmiştir. Üçüncü açıklamaya göre ise yemin harfi kullanılmaksızın yemin olması dolayısıyla sâd nasb ile gelmiştir. Burada Kurtubî kelimenin iğrâ/teşvik olmak üzere nasbedildiğinin de ifade edildiğini zikretmiştir. Kurtubî'nin beyanına göre bu kıraat üzere anlamın “Muhammed, insanların kalplerini kendisine iman edinceye kadar kazandı ve kendisine doğru meylettirdi.” şeklinde olacağı da dile getirilmiştir. İlgili yerde İbn Ebû İshak'ın “dâl” harfini esre ve tenvinli olmak üzere “صَادٍ” şeklinde yemin harfinin hafzedilmiş olması dolayısıyla mecrur olarak okuduğunu da nakleden Kurtubî, bu okuyuşla alakalı olarak Nehhâs'ın ifadelerini aynıyla tekrar etmektedir.⁴² Buna ilave olarak Hârûn b. Mûsâ el-A'ver⁴³ ile Muhammed b. es-Semeyfa'ın⁴⁴ “صَادٍ”, “قَافٍ” ve “نُونٍ” şeklinde zikri geçen hurûf-ı mukattaaların son harflerini zamme ile okuduklarını nakleden Kurtubî bu kıraati, dilde “مُنْدٌ” ve “قَطُّ” gibi kelimelerin çoğunlukla zammeli olarak telaffuz edilmelerine benzeterek açıklamaktadır.⁴⁵

Nakledilen beyanlara bakıldığında Şîrâzî'nin “صَادٍ” şeklindeki kıraatin ikinci izahı dışındaki izahlarının Kurtubî ile örtüşmediği söylenebilir. Neticede anlaşılmaktadır ki Şîrâzî'nin kıraat izahları bazı yerlerde Nehhâs'ın, bazı yerlerde de Kurtubî'nin açıklamalarının nakli gibidir. Bu durum, onun bazı kaynaklardan bizzat isimlerini vererek nakillerde bulunduğunu, bazı kaynaklardan ise isim vermeden alıntılar yaptığını göstermektedir. Ancak bu izahlar, tamamıyla onlardan aynen yapılmış aktarımlar değildir. İlgili yerlerde Şîrâzî'nin kendilerinden nakilde bulunduğu diğer tefsir müelliflerinden ayrıldığı en belirgin nokta “ص” beyanı hakkında cumhurun kıraati olan “dâl harfinin sükûn kılınarak okunması” dışındaki kıraatleri şâz olarak nitelemesidir.⁴⁶ Taberî'nin İbn Ebû İshak ve İsa b. Ömer dışındaki kurrânın⁴⁷ “ص” harfindeki dâli sükûn kılınarak okuduklarına dair beyanı⁴⁸ da dikkate alınırsa Şîrâzî'nin, kâriflerin çoğunluğuna muhalif olarak nakledilen kıraatleri şâz olarak değerlendirdiği ifade edilebilir.

⁴¹ Şîrâzî, *Fethu'l-mennân* (Esad Paşa, 133), 2a.

⁴² Krş. Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 858; Kurtubî, *el-Câmi'*, 18/120.

⁴³ Kıraat eğitimi aldığı hocaları arasında yedi kıraat imamlarından olan Âsım b. Behdele ve Ebû Amr da bulunmaktadır. İbnü'l-Cezerî'ye göre o, hicrî 200'den önce vefat etmiştir. Bk. Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/303.

⁴⁴ Onun, yedi kıraat imamlarından olan Nâfî' (ö. 169/785) ve İbn-i Kesîr'den (ö. 120/738) kıraat okuduğu ifade edilmektedir. Hakkında bilgi için bk. Cezerî, *Gâyetü'n-Nihâye*, 2/143.

⁴⁵ Kurtubî, *el-Câmi'*, 18/122.

⁴⁶ Şîrâzî, *Fethu'l-mennân* (Esad Paşa, 133), 2a.

⁴⁷ Taberî, bu kıraat âlimleri için “kurrâ-i emsâr” tabirini kullanmaktadır. Bilindiği üzere Hz. Osman zamanında yazıldığı için “mesâhif-i Osmâniyye” denilen Kur'an nüshaları, belli başlı merkezlere gönderilmeleri sebebiyle “mesâhifü'l-emsâr” diye de anılmışlardır. Dolayısıyla bu mushafların gönderildiği Mekke, Medine, Kûfe, Basra ve Şam gibi merkezlerin ileri gelen kurrâsının ise kurrâ-i emsâr olarak zikredildiği anlaşılmaktadır.

5. Sâd Harfi Dışındaki Kıraat Farklılıkları Nakillerinin Kaynaklarıyla Mukayesesi

Şîrâzî'nin bazı yerlerde kaynaklardan özetleyerek nakillerde bulunduğu ve bunu bizzat ifade ettiği görülmektedir. Mesela Sâd sûresinin 3. âyetinin sonunda bulunan “لَاتَ حِينَ مَنَاصٍ” beyanındaki “لَاتَ” kelimesi üzerinde vakıf yapılması ve bununla ilgili olarak oluşan kıraat farklarına dair Kurtubî tefsirinde uzunca açıklamaların bulunduğu beyan eden müellif, konuyu oradan özetlediğini ifade etmiştir. Buna göre “لَاتَ” üzerinde Sîbeveyhi ve Ferrâ (ö. 207/822) tâ ile durmuşlar ve ibtidayî “حِينَ مَنَاصٍ” şeklinde yapmışlardır. Kisâî (ö. 189/805) ise “لَاتَ” üzerinde hâ ile duruş yapmıştır. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) da “لَا” üzerinde durmayı imam mushafta “وَلَا تَحِينَ مَنَاصٍ” şeklinde yazdığı gerekçesiyle savunmuştur.⁴⁹ İlgili yerde Kurtubî, özellikle imam mushafın diğer mushafalara muhalif olamayacağını ifade ederek Kâsım b. Sellâm'ın görüşünü reddetmiştir.⁵⁰ Şîrâzî ise konuyla ilgili sadece “Kâsım b. Sellâm'ın görüşünün nahivcilere göre hatalı, müfessirlerin genel kabulüne de aykırı olduğunu” beyan ederek imam mushaf tartışmalarına hiç girmemiştir.⁵¹

Müellifin bazı yerlerde ismini verdiği müelliften aynıyla nakilde bulunduğu olmuştur. Mesela Sâd sûresinin 5. âyetindeki “عُجَابٌ” kelimesinin “مَكْرًا كُبَّارًا”⁵² âyetinde olduğu gibi “عُجَابٌ” şeklinde de okunduğunu; kelimenin şeddeli kullanımının, şeddesiz kullanımından daha belîğ olduğunu; *kerîm*, *kürâm* ve *kürîrâm* kelimelerinin de buna benzediğini Zemahşerî'den aynen nakletmiştir.⁵³

Şîrâzî'nin zaman zaman gerek kârinin gerekse nakilde bulunduğu herhangi bir müfessirin ismini vermeden nakilde bulunduğu vakidir. Mesela Sâd sûresinin 15. âyetindeki “فَوَاقٍ” kelimesindeki fâ harfini cumhurun fetha ile okuduğunu belirten müellif, kelimenin “فَوَاقٍ” şeklinde de okunduğunu temrîz sîgasıyla “فُرِّئَ” şeklinde ifade etmiştir. Müellifin naklettiğine göre İbn Abbas gibi bazı zatlar “her ikisinin de aynı anlamda olup ‘iki sağımlik arası bir müddet’ demek olan *füvâku'l-haleb* kelimesinden geldiklerini”; böylece iki kelimenin de “kesinti ve dönüşü olmayan” yani “onları helak edinceye kadar devam eden” anlamını ifade ettiğini beyan etmişlerdir. Bazı âlimler ise bu iki kıraat arasında mana açısından farklılık oluştuğu kanaatindedirler. Buna göre “فَوَاقٍ” kelimesinin anlamı, yukarıda ifade edildiği şekilde iken; “فَوَاقٍ” sözcüğü, “أَفَاقٍ” kelimesinden gelmiştir ve buna göre manası “*bu sayhadan sonra onlara ne uyanış ne de istirahat vardır*” anlamına gelmektedir.⁵⁴ Kelimeyi “فَوَاقٍ” diye okuyanlar, yedi kıraat imamlarından olan Hamza b. Habîb (ö. 156/773), Ali el-Kisâî (ö. 189/805) ve on kıraat imamı arasında yer alan Halef el-Bezzâr'dır (ö. 229/844). Yedi ve on kıraat imamı içerisinde bulunan diğer imamlar ise bu kelimeyi üstün ile okumuşlardır.⁵⁵ İbn Atiyye'nin naklettiğine göre ise İbn Vessâb (ö. 103/721), A'meş (ö. 148/765) ve Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (ö. 73/692 [?]) de kelimeyi damme ile okuyanlar arasındadır.⁵⁶ Bu izahlara göre Şîrâzî'nin “cumhur” ifadesiyle yedi veya on kıraat imamlarından çoğunu kastettiği anlaşılmaktadır.

⁴⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdül-muhsin et-Türkî vd. (Kahire: Dârü Hicr, 1422/2001), 20/7.

⁴⁹ Şîrâzî, *Fethu'l-mennân* (Esad Paşa, 133), 3b; krş. Kurtubî, *el-Câmi'*, 18/127-132.

⁵⁰ Kurtubî, *el-Câmi'*, 18/132.

⁵¹ Şîrâzî, *Fethu'l-mennân* (Esad Paşa, 133), 3b.

⁵² Nûh 71/22.

⁵³ krş. Zemahşerî, *Keşşâf*, 919; Şîrâzî, *Fethu'l-mennân* (Esad Paşa, 133), 5a.

⁵⁴ Şîrâzî, *Fethu'l-mennân* (Esad Paşa, 133), 7a-7b.

⁵⁵ Ebû'l-Hayr Muhammed el-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr*, nşr. Ali M. ed-Dabbâ' (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1427/2006), 2/270.

⁵⁶ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 4/496.

Müellif, Sâd sûresinin 2. âyetindeki “فِي عَرَّةٍ” kelimesinin, “فِي غَرَّةٍ” şeklinde okunduğunu, temrîz sîgasıyla “فُرِّيَ” şeklinde ifade etmiştir. Bu durumda mananın, *Keşşâf* yazarının da ifade ettiği üzere “düşünceleri gereken şeylerden ve hakka uymaktan gaflettedirler” şeklinde olduğunu beyan etmiştir. Bununla birlikte burada müellifin, bu anlatımın benzeri olarak “وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ أَخَذَتْهُ الْعُرَّةُ بِالْإِثْمِ”⁵⁷ âyetini sunması⁵⁸ ise açıkça söylemese de diğer kıraati tercihe şayan bulduğu anlamına gelir. Bu kıraati okuyanlar arasında Hammâd b. Zibrigân,⁵⁹ Kisâ’î den naklen Sevre,⁶⁰ Ebû Ca’fer’den naklen Meymûn ve Ukaylî tarikiyle de el-Cahderî (ö. 128/746)⁶¹ yer almaktadır.⁶² Demek ki müellif, zaman zaman çeşitli seviyelerdeki kârilere rivayet edilen kıraatleri isim vermeden de nakledebilmektedir.

Sâd sûresinin 19. âyetindeki “وَالطَّيْرُ مَحْشُورَةٌ” ifadesinin ref’ ile “وَالطَّيْرُ مَحْشُورَةٌ” şeklinde de okunduğunu “فُرِّيَ” şeklinde beyan eden müellifin, burada gerek kârilere hakkında gerekse kıraatin manaya etkisi ile ilgili olarak herhangi bir açıklamada bulunmadığı görülmektedir.⁶³ Yine müellifin naklettiğine göre sûrenin 20. âyetindeki “وَسَدَّدْنَا” kelimesini cumhur şeddesiz okumuş, aynı zamanda söz konusu kelime şeddeli olarak da okunmuştur. İkinci kıraati “فُرِّيَ” lafzıyla aktaran müellif, bu durumda ise anlatımın mübalağa ifade edeceğini belirtmiştir.⁶⁴ “وَسَدَّدْنَا” şeklinde şeddeli okuyanların Hasan-ı Basrî ve İbn Ebû Able (ö. 151/ 768) olduğu⁶⁵ bilgisine dayanarak Şirâzî’nin tâbiînden olan bazı kıraat âlimlerine nispet edilen kıraatleri de temrîz sîgasıyla beyan edebildiği anlaşılmaktadır.

Bazı kaynaklarda Sâd sûresinin 6. âyetindeki “أَنِ امْشُوا” kelimesini İbn Mes’ûd ve İbn Abbas’ın “يَمْشُونَ” diye okudukları nakledilmektedir.⁶⁶ Buna rağmen Şirâzî bu kıraate hiç temas etmemiştir.⁶⁷ Buna göre müellifin, Zemahşerî ve Fahreddin er-Râzî gibi bazı yerlerde kaynak olarak atıfta bulunduğu müfessirlerden bütün kıraatleri nakletmemiş olduğu ve kaynaklardan kendine göre tercihlerde bulunduğu söylenebilir. Konuyla ilgili başka bir örnek vermek gerekirse müellif, Sâd sûresinin 22. âyetindeki “وَلَا تُشْطِطُّ” beyanındaki kıraat farklarından ve bunlara göre oluşan anlam farklılıklarından da bahsetmemiştir.⁶⁸ Hâlbuki müellifin kaynakları arasında yer alan çoğu müfessir, bu kelimedeki kıraat farklarına değinmişlerdir. Mesela Zemahşerî’nin bu hâliyle kelimeye “Haksızlık etme!” anlamını verdiği, kelimenin “وَلَا تُشْطِطُّ” diye de okunduğunu belirttiği, buna göre ise mananın “Haktan uzaklaşma!” demek olduğunu ifade ettiği müşahade edilmektedir. Ayrıca onun “وَلَا تُشْطِطُّ” ve “وَلَا تُشْطِطُّ” diye de okunduğunu ve bunların tamamının “çizgiyi aşmak” ve “hak gasbetmek” anlamına gelen şatattan geldiğini ifade ettiği görülmektedir.⁶⁹ Buradaki ifadelerin birbirine yakınlığı dolayısıyla Şirâzî, söz

⁵⁷ el-Bakara 2/206.

⁵⁸ Şirâzî, *Fethu’l-mennân* (Esad Paşa, 133), 2b.

⁵⁹ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzî’l-Kur’ân (kırâ’ât) min Kitâbi’l-Bedî’*, nşr. G. Bergsträsser (Kahire: Mektebetü’l-Mütenebbî, ts.), 129-130.

⁶⁰ Sevre b. el-Mübârek el-Horasânî, Kisâ’î den çokça kıraat nakleden bir âlimdir. Bk. İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, 1/290.

⁶¹ Hakkında bk. İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, 1/317.

⁶² Ebû Hayyân Ebû Abdillâh Muhammed b. Yusûf el-Endülüsî, *el-Bahru’l-muhîr*, thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd v.dğr. (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1413/1993), 7/367.

⁶³ Şirâzî, *Fethu’l-mennân* (Esad Paşa, 133), 11b; Kıraat, İbrahim b. Ebû Able’ye ve Âsım el-Cahderî’ye nispet edilmektedir. Bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, 130; Ebû’l-Kâsım Yûsuf b. Ali b. Cebâre el-Hüzelî, *el-Kâmil fî’l-Kırâ’ati’l-aşer ve’l-Erbâin ez-Zâideti ‘Aleyhâ*, thk. Cemâl b. es-Seyyid (Beyrut: Müessesetü Semâ: 1428/2007), 628; İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 4/497.

⁶⁴ Şirâzî, *Fethu’l-mennân* (Esad Paşa, 133), 12a; Kıraat, Hasan-ı Basrî ve İbrahim b. Ebû Able’ye nispet edilmektedir. Bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, 130; İbn Cebâre, *el-Kâmil fî’l-Kırâât*, 628; İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 4/497.

⁶⁵ İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, 130; İbn Cebâre, *el-Kâmil fî’l-Kırâât*, 628; İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 4/497; İbn Ebû Able, tâbiînden olan ve kıraat rivayetleri bulunan sika bir âlimdir. Bk. İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-Nihâye*, 1/23.

⁶⁶ İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, 131; İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 4/494; Zemahşerî, *Keşşâf*, 919; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb: et-Tefsîru’l-kebîr* (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1401/1981), 26/178.

⁶⁷ bk. Şirâzî, *Fethu’l-mennân* (Esad Paşa, 133), 5a.

⁶⁸ Şirâzî, *Fethu’l-mennân* (Esad Paşa, 133), 16b.

⁶⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, 923.

konusu kıraat farklarından bahsetmemiş olabilir. Yine kaynaklarda İbn Mes'ud'a nispet edilen “وَعَزَّيْنِي فِي الْخُطَابِ” kıraatinden⁷⁰ de Şîrâzî hiç bahsetmemektedir.⁷¹ Bütün bu verilere göre Şîrâzî'nin kaynaklarda geçen bütün kıraat rivayetlerine değinmediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte zikri geçen kıraatlerin manaya etki bakımından çok fazla bir katkılarının olmadığını düşünmesi de müellifi böyle bir tasarrufa sevk etmiş olabilir. Zira müellifin bir yerde kıraat farklılığına değinmediği hâlde kıraat farklılığıyla oluşan mana değişmesine işaret etmesi, bu kanaati destekler mahiyettedir. Nitekim müellif, Sâd sûresinin 53. âyetinde geçen “هَذَا مَا يُوعَدُونَ” kelamının “هَذَا مَا تُوعَدُونَ” şeklinde yani gâib sîgasıyla da okunduğunu ifade etmemiş ancak “هَذَا مَا تُوعَدُونَ” beyanının “Ey müminler, bu sizin vaad olunduğunuz şeylerdir!” anlamında olduğunu belirtmiştir. İfadenin “Bu, müttakiler için vaad olunan şeylerdir!” şeklinde de anlaşıldığını ise kıraatten bahsetmeksizin zikretmiştir.⁷² Kaynaklarda nakledildiğine göre İbn Kesîr ve Ebû Amr gâib sîgasıyla “هَذَا مَا يُوعَدُونَ” şeklinde okurken diğer kıraat imamı muhatab tâsî ile “تُوعَدُونَ” şeklinde okumuşlardır.⁷³ Birinci kıraate göre mana yukarıda geçtiği üzere “Ey müminler, bu sizin vaad olunduğunuz şeylerdir!” şeklinde anlaşılırken ikinci kıraate göre bahsedilen kimselerden haber verme olarak “Bu onların vaad olunduğu şeylerdir!” diye yorumlanmıştır.⁷⁴ Yani bu kıraatler ile iki çeşit anlam oluştuğu aşıkardır ve Şîrâzî bu farklılığa dikkat çekmiştir.

Şîrâzî'nin kıraatlerle oluşan anlam farklılığına dikkat çektiği başka örnekler de verilebilir. Mesela o, Sâd sûresinin 58. âyetindeki “وَأُخْرُ” kelimesini cumhurun bu şekilde tekil olarak, Ebû Amr'ın ise “أُخْرُ” diye çoğul şekliyle okuduğunu nakletmiş ve bu iki kıraatle oluşan mana farklarını ifade etmeye çalışmıştır. Ona göre “وَأُخْرُ” kıraati, “Bu başka bir azap veya tadılacak başka bir şeydir ki o zikredilen azabın bir benzeridir.” anlamına gelirken “أُخْرُ” kıraati, “Bu, tadılan bu şeyin şeklinden –ki onlar hamîm ve gassâktır- başka tadılacak şeylerdir.” manasına gelmektedir.⁷⁵ Bu açıklamalarında daha çok Nesefî'nin izahını⁷⁶ naklettiği anlaşılan müellifin, ondan farklı olarak Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838)⁷⁷ “أُخْرُ” okuyuşunu tercih ettiğini nakletse de onun bu tercihin katıldığını belirtmediği⁷⁸ gözlemlenmektedir. Bu da müellifin, sahih kıraatler hakkında yapılan tartışmalara pek de taraf olmadığı şeklinde anlaşılabilir. Nitekim Şîrâzî'nin kaynaklarından olan Kurtubî de ilgili tartışmalara tefsirinde yer vermiş ancak Ebû Amr'ın tekil okuyuşu, Asım el-Cahderî'nin ise çoğul okuyuşu kabul etmemesine itibar olunmayacağını “Her iki red de bağlayıcı değildir, zira iki kıraat de sahihtir.” diyerek ifade etmiştir.⁷⁹

Şîrâzî'nin kıraatleri nakil hususunda özgünlüğünü tespit açısından onun ismini verdiği bir kaynaktan nasıl nakilde bulunduğunu incelemek de önem arz eder. Acaba Şîrâzî, nakilde bulunduğu kaynağı aynıyla yansıtmış mıdır? Mesela Şîrâzî'nin kaynaklarından Kurtubî, Nehhâs'tan naklen “إِنَّ هَذَا أَخِي لَهُ تِسْعٌ

⁷⁰ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/285; Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 865.

⁷¹ bk. Şîrâzî, *Fethu'l-mennân* (Esad Paşa, 133), 20a.

⁷² Şîrâzî, *Fethu'l-mennân* (Esad Paşa, 133), 47b.

⁷³ Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî, *Kitâbü's-Seb'a*, thk. Şevkî Dayf (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1392/1972), 555; Ebû Amr ed-Dânî, *et-Teyâr*, nşr. Otto Pretzl (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1404/1984), 188; İbn Cebâre, *el-Kâmil fi'l-Kirâât*, 629; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 4/510; Cezerî, *en-Neşr*, 2/270; Bazı kaynaklara göre İbn Muhaysın, el-Yezîdî, Ya'kûb ve es-Sülemî de gâib sîgasıyla okuyanlar arasında bulunmaktadır. Mesela bk. Kurtubî, *el-Câmi'*, 18/228; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî el-Bennâ, *İthâfû fuzalâ'i'l-beşer bi'l-kirâ'âti'l-erba'ate 'aşer*, thk. Şa'bân Muhammed İsmâil (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987), 2/422.

⁷⁴ Kurtubî, *el-Câmi'*, 18/228.

⁷⁵ Şîrâzî, *Fethu'l-mennân* (Esad Paşa, 133), 48a; krş. Kurtubî, *el-Câmi'*, 18/231-232.

⁷⁶ bk. Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 3/143.

⁷⁷ Bu isim yazma nüshada Ebû Ubeyde olarak geçmektedir. Ancak bunda müstensih hatası olabilir. Zira başka kaynaklarda bu isim, Ebû Ubeyd şeklinde ifade edilmiştir. Mesela bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 4/511; Kurtubî, *el-Câmi'*, 18/231.

⁷⁸ Şîrâzî, *Fethu'l-mennân* (Esad Paşa, 133), 48a; krş. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 4/511.

⁷⁹ Kurtubî, *el-Câmi'*, 18/231.

”وَيسْعُونَ نَجْةً“ beyanını İbn Mes‘ud’un “إِنَّ هَذَا أَخِي كَانَ لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَجْةً أَنْتَى” şeklinde kıraat ettiğini ifade etmektedir.⁸⁰ Şîrâzî ise ilgili yerde Nehhâs’tan bahsetmeksizin kıraati Kurtubî’den nakletmiştir.⁸¹ Bu örneğe göre Şîrâzî’nin bazen esas kaynağa atıf yapmadığı söylenebilir. Yine Şîrâzî, “تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَجْةً” kelimelerini tânın fethası ve nûnun kesrası ile “تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَجْةً” şeklinde okunduğunu ve bunun dildeki ihtilaftan kaynaklandığını ifade ederek Kurtubî’nin “Tâ harflerinin fethası ile olan Hasan-ı Basrî kıraati dilde şâz bir kullanımdır.” dediğini beyan etmektedir.⁸² Hâlbuki zikri geçen kıraatle ilgili söz konusu açıklama, Kurtubî’nin de belirttiği üzere Nehhâs’a aittir.⁸³ Şîrâzî’nin bu aktarımında ise kıraatle ilgili izahı nispet ettiği müfessirle ilgili olarak hata ettiği anlaşılmaktadır. Bu hatanın, müstensihden kaynaklanması da mümkündür.

Şîrâzî, Sâd sûresinin 29. âyetindeki “لِيَذَّبُرُوا” ifadesinin “لِيَذَّبُرُوا” diye de okunduğunu “فُرِئَ” lafzıyla aktarmaktadır.⁸⁴ Yine müellif, 36. âyetdeki “الرِّيحَ” kelimesinin “الرِّيحَ” şeklinde okunduğunu “فُرِئَ” lafzıyla ifade etmiştir.⁸⁵ Kaynaklarda nakledildiğine göre Hasan-ı Basrî, Ebû Recâ (ö. 105/723-24 [?]), Katâde (ö. 117/735) ve Ebû Ca’fer bu kelimeyi “الرِّيحَ” şeklinde çoğul olarak okumuşlardır. Hatta Ebû Ca’fer’in Zâriyât sûresinin 41. âyeti hariç bütün Kur’an’da geçen “الرِّيحَ” kelimelerini “الرِّيحَ” şeklinde okuduğu ifade edilmiştir.⁸⁶ Örneklerde görüldüğü üzere müellif, bazı kârielerin okuyuşlarını aktarırken “فُرِئَ” lafzını rahatlıkla kullanmıştır. Hatta bu lafızla kendilerinden nakilde bulunan kârieler arasında tâbiiler veya Ebû Ca’fer gibi kıraat-i aşere imamlarından biri de bulunabilmektedir.

Sâd sûresinin 84. âyetindeki “فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ” kelimelerinden her birini cumhurun nasb ile okuduğunu ifade eden müellif, bu okuyuşa göre ikinci kelimenin “أَقُولُ” kelimesiyle mansub olduğunu, birinci kelimenin ise iğrâ yoluyla veya yemin olmak üzere mansub okunduğunu ifade etmiştir. İbn Abbas ve Mücâhid’in (ö. 103/721) ise iki kelimeyi de zamme ile okuduklarını, bu durumda ise birinci kelimenin mübtada olarak merfu okunduğunu, bu durumda da “لَا مَلَكَ” kelimesinin onun haberi olacağını ifade etmiştir. Ona göre birinci kelime, gizli bir zamirin haberi olarak da merfu okunmuş olabilir. Müellif, ikinci kelimenin de mübtada olarak merfu okunduğunu belirtmiştir. İbarenin “فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ” şeklinde de okunduğunu ifade eden müellif, bu kıraatle ilgili herhangi bir izahta bulunmazken Hasan-ı Basrî’nin “فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ” şeklinde okuduğunu ise bu durumda “iki kelimenin de yemin ifadesi olacağı” açıklamasıyla nakletmiştir. Bu şekliyle ise müellife göre âyet “Allah Teâlâ’nın ilgili hususta hakkı söylediğine dair zatına yemin etmesi” manasına gelir.⁸⁷

Yukarıda ifade edildiği üzere Şîrâzî’nin cumhurun kıraati olarak naklettiği “فَالْحَقُّ وَالْحَقُّ” şeklindeki okuyuş, *Kıtabü’s-Seb‘a*’da İbn Kesîr, Nâfi’ (ö. 169/785), Ebû Amr, İbn Âmir (ö. 118/736) ve Kisâî’e nispet edildiğine⁸⁸ göre müellifin buradaki cumhurdan kastının yedi kıraat âliminin çoğu olduğunu söylemek gerekir. Müellifin, kaynaklarda Âsım b. Behdele (ö. 127/745) ile Hamza b. Habîb’e nispet edilen “فَالْحَقُّ

⁸⁰ Kurtubî, *el-Câmi’*, 18/165; krş. Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs, *Me’âni’l-Kur’âni’l-kerîm*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Mekke: Merkezü İhyâi’t-Türâsi’l-İslâmî, 1408-1410/1988-1989) 6/97; Ayrıca bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, nşr. İbrâhîm Şemsüddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1433/2002), 2/285.

⁸¹ Şîrâzî, *Fethu’l-mennân* (Esad Paşa, 133), 19b.

⁸² Şîrâzî, *Fethu’l-mennân* (Esad Paşa, 133), 19b; krş. Kurtubî, *el-Câmi’*, 18/163.

⁸³ Kurtubî, *el-Câmi’*, 18/163; krş. Nehhâs, *İrâbü’l-Kur’ân*, 865.

⁸⁴ Şîrâzî, *Fethu’l-mennân* (Esad Paşa, 133), 26b; Bu kıraat, bazı kaynaklarda Hz. Ali’ye nispet edilmiştir. Bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, 130; İbn Cebâre, *el-Kâmil fî’l-Kırâât*, 628; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 7/367.

⁸⁵ Şîrâzî, *Fethu’l-mennân* (Esad Paşa, 133), 42a; krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 7/367.

⁸⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, 7/382; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/168, 270.

⁸⁷ Şîrâzî, *Fethu’l-mennân* (Esad Paşa, 133), 56a.

⁸⁸ İbn Mücâhid, *Kıtabü’s-Seb‘a*, 557.

”وَالْحَقُّ” şeklindeki okuyuşu⁸⁹ ise ”قُرِئَ” lafzıyla aktarması, temrîz sîgasıyla nakilde bulunduğu âlimler arasında yedi kıraat imamının da bulunabildiğini gösterir. Kaynaklarda iki kelimeyi de kesralı olarak ”فَالْحَقِّ وَالْحَقِّ” şeklinde okuyanlar arasında Hasan-ı Basrî, Îsâ b. Ömer ve Ebû Bekr'den naklen Abdurrahman b. Ebû Hammâd zikredilmektedir.⁹⁰ Şîrâzî'nin bunlardan sadece Hasan-ı Basrî'yi ifade etmesi ise onun bir kıraati meşhur bir kâriye nispet etmeyi yeterli gördüğü şeklinde yorumlanabilir.

6. Sonuç

Bu çalışmada Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin *Fethu'l-mennân fi tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsiri, Sâd sûresi özelinde kıraat rivayetlerini değerlendirmesi bakımından incelenmiştir. Bu bağlamda ilgili tefsir, kaynaklarıyla mukayese edilmiş ve onun özgün olan yönlerinin tespiti yapılmıştır. Söz konusu karşılaştırma sonucunda şunları söylemek mümkündür: Müfessir, tefsirinin mukaddimesinde genel itibariyle tefsir kitaplarından tercihlerde bulunarak nakletme yoluna gittiğini ifade etmiştir. Şîrâzî'nin bu yöntemi, çoğunlukla kıraat farklılıklarını nakil konusunda da uyguladığı görülmektedir. O; Nehhâs, Zemahşerî, Kurtubî ve Neseî gibi âlimlerden gerek isimlerini vererek gerekse isimlerini vermeden bazen aynen bazen özetle kıraat nakillerinde bulunmuştur. Bu aktarımları yaparken onun, nadiren de olsa ilgili müfessirlere katılmadığı olmuştur. Ayrıca çok az yerde Şîrâzî'nin, bir müfessire nispet ettiği bir görüş, kaynaklara müracaat edildiğinde farklı bir müfessire ait çıkabilmektedir. Bunun sebebi olarak müellifin eline geçen nüshalarda o ibarelerin bulunduğunu düşünmek mümkündür. Bu tür hatalar, müstensih hatası da olabilir. Sebebi net olmayan bu müşkilin, kapsamlı tahkik çalışmalarıyla çözülmesi umulur.

Şîrâzî'nin kıraat nakilleri esnasında ilgili rivayetlerin şâz olduğunu belirtmek gibi kendi kaynaklarında olmayan bazı ilaveler yaptığı görülmektedir. Müellife ait bu değerlendirmeler, onun kıraat kültürünü yansıtmaları bakımından kıymetlidir. Onun mushaf hattıyla ilgili olarak yapılan bazı değerlendirmeler gibi kaynaklarda geçen birtakım tartışmalara girmemesi dikkat çekmektedir. Bu husus ise müellifin, başta halka yönelik olarak telif etmeyi planladığı ve bu kapsamda kıraat farklılıkları gibi konulara ihtiyaç olmadıkça temas etmeyeceğini ifade ettiği eserinin yazımı sırasında, bu kararından vazgeçerek onu ”havas ve avam için uygun” bir yapıya dönüştürse de ”genel itibariyle problem teşkil edebilecek meselelerden kaçındığı” şeklinde yorumlanabilir.

Müellifin kıraat vecihlerini beyanıyla ilgili olarak da şu hususlar ifade edilebilir: O, bütün kıraat rivayetlerini zikretme gibi bir çaba içerisinde olmamıştır. Onun gerekli gördüğü ve daha çok manaya katkı sağladığını düşündüğü kıraat vecihlerini zikrettiği anlaşılmaktadır. Şîrâzî'nin zaman zaman kıraatleri ravilerine nispet ettiği, bazen de temrîz sîgasıyla nakillerde bulunduğu müşahade edilmektedir. Bu şekilde nakledilen kıraat rivayetlerinden bazılarının kaynaklarda yedi veya on kıraat imamına ya da tâbiilere nispet edilmesi, müellifin temrîz sîgasını zayıf rivayet değerlendirmesi anlamında kullanmadığını göstermektedir. Müellifin kullanımlarına bakılırsa ”cumhur” ifadesi yedi veya on kıraat imamının sayısal çoğunluğunu, ”şâz” beyanı ise cumhurun karşısında kalan az sayıdaki kâriyi ifade eder niteliktedir. Bu bakımdan müellifin şâz nitelemesi yaptığı bir kıraati de reddettiği çıkarımında bulunmamak isabetli olacaktır.

Netice itibariyle Şîrâzî'nin tefsirinde kıraat rivayetlerini bilinçli bir şekilde kullandığı ve değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Eserdeki kıraat nakillerinin kaynaklarıyla mukayese edilmesi sayesinde onun, sadece kaynaklardan aktarmakla yetinen bir müellif olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışma müellifin tefsirinin Sâd sûresi özelinde değerlendirilmesini ifade ettiğinden onun bu sahadaki yetkinliğini ortaya koyacak daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç vardır.

⁸⁹ İbn Mücâhid, *Kıtabü's-Seb'a*, 557; Dâni, *et-Teyisr*, 188.

⁹⁰ İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, 132; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîd*, 7/393.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Bedreddin Çetiner. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Bennâ, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî. *İthâfî fuzalâ 'i'l-beşer bi'l-kırâ'âti'l-erba'ate 'aşer*. thk. Şa'bân Muhammed İsmâil. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987.
- Celûb, Sâlim Teraf. "Fethu'l-mennân fî tefsîri'l-Kur'ân li-Kutbuddîn eş-Şirâzî mine'l-âyeti 32-33 min Sûreti İbrâhîm dirâse ve tahkîk". *Mecelletü Midâdi'l-Âdâb* 30, 43-78.
- Celûb, Sâlim Teraf. "Fethu'l-mennân fî tefsîri'l-Kur'ân li-Kutbuddîn eş-Şirâzî mine'l-âyeti 32-33 min Sûreti İbrâhîm dirâse ve tahkîk". *Mecelletü'l-Asr li'l-Ulûmi'l-İnsâniyyeti ve'l-İctmâ'* 6 (November 2022), 1-15.
- Dânî, Ebû Amr. *et-Teysîr*. nşr. Otto Pretzl. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. Basım, 1404/1984.
- Ebû Hayyân, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yusûf el-Endülüsî. *el-Bahru'l-muhît*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Ertuğrul, Resul. "Kutbuddîn eş-Şirâzî(ö. 710/1311)'nin Fethu'l-Mennân Tefsirinin Özgün Yönleri". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 29 (Haziran 2014), 133-178.
- Ertuğrul, Resul. *Kutbuddîn eş-Şirâzî ve Tefsiri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Me'âni'l-Kur'ân*. nşr. İbrâhîm Şemsüddîn. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2002.
- Hazırlar, Hüseyin. *Fethu'l-mennân fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Yazma Tefsirinin Mukaddimesinin Tahkik Çalışması*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dârü't-Tûnisiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Cebâle, Ebû'l-Kâsım Yûsuf b. Ali b. Cebâre el-Hüzelî. *el-Kâmil fî'l-Kırâ'âti'l-aşer ve'l-Erbaîn ez-Zâideti 'Aleyhâ*. thk. Cemâl b. es-Seyyid. Beyrut: Müessesetü Semâ: 1428/2007.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî. *el-Muhteseb fî tebyîni vüçûhi şevâzzi'l-kırâ'ât ve'l-îzâh 'anhâ*. nşr. Ali en-Necdî Nâsîf v.dğr. 2 Cilt. Kahire: Lücnetü İhyâi Kütübi's-Sünne, 1415/1994.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed. *Muhtasar fî şevâzzi'l-Kur'ân (kırâ'ât) min Kitâbi'l-Bedî'*. nşr. G. Bergsträsser. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî. *Kitabü's-Seb'a*. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dârü'l-Meârif, 1392/1972.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. nşr. M. Züheyr eş-Şâvîş. 9 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 3. Basım, 1404/1984.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Muhammed. *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ'*. nşr. G. Bergstraesser. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006.

- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Muhammed el-Cezerî. *en-Neşr fi'l-kırâ'âtî'l-'aşr*. nşr. Ali M. ed-Dabbâ'. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 1427/2006.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. nşr. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Basım, 1972.
- Kur'ân Yolu*. Erişim 10 Aralık 2023. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin vd. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *İ'râbü'l-Kur'ân*. nşr. Hâlid Ali. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1429/2008.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Me'âni'l-Kur'ânî'l-kerîm*. thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî. 6 Cilt. Mekke: Merkezü İhyâi't-Türâsî'l-İslâmî, 1408-1410/1988-1989.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. thk. Yûsuf Ali Bedîvî. Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1426/2005.
- Râgıb el-İşfahânî, Hüseyin b. Muhammed. *Mukaddimetü Câmi'i't-tefâsîr ma'a tefsîri'l-Fâtîha ve metâli'i'l-Bakara*. thk. Ahmed Hasan Ferhât. Küveyt: Dârü'd-Da've, 1405/1984.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtîhu'l-gayb: et-Tefsîru'l-kebîr*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1401/1981.
- Sâlim, Kâsım Şâkir. *Tefsîru Sûreti'l-İsrâ min Fethi'l-mennân fi tefsîri'l-Kur'ân li-Kutbuddîn eş-Şîrâzî mine'l-Âyeti 64 ilâ Nihâyeti's-sûre Dirâse ve Tahkik*. Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Samîd'î, Beşîr Adnân Abdülvehîd Muhaysin. *Fethü'l-mennân fi tefsîri'l-Kur'ân li's-Şîrâzî Sûreti Sâd Dirâse ve Tahkik*. Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Sübkî, Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Kahire: Dârü İhyâi Kütübî'l-Arabî, 1396/1976.
- Şerbetçi, Azmi. "Kutbüddîn-i Şîrâzî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Erişim 6 Kasım 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kutbuddin-i-sirazi>
- Şîrâzî, Kutbuddîn. *Fethu'l-mennân fi tefsîri'l-Kur'ân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Paşa, 133, 1a-174b. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/182346>
- Şîrâzî, Kutbuddîn. *Fethu'l-mennân fi tefsîri'l-Kur'ân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, 109, 1a-190b. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/274507>
- Şîrâzî, Kutbuddîn. *Fethu'l-mennân fi tefsîri'l-Kur'ân*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 137, 1a-148b. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/182350>
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî vd. 24 Cilt. Kahire: Dârü Hicr, 1422/2001.
- TDK, Türk Dil Kurumu. "Kısaltmalar Dizini". Erişim 15 Eylül 2019. <http://www.tdk.gov.tr/images/Kısaltmalar%20Dizini.pdf>
- TDK, Türk Dil Kurumu. *Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim 8 Temmuz 2019. <http://sozluk.gov.tr>
- Tevfik, Ali. *Fezleke-i Târîh-i Umûmî*. İstanbul: y.y., ts.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Bedreddin Çetiner. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.

- Yavuz, Mustafa. *Anadolu Selçuklu Dönemi Müfessirleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Zeylû Târîhi'l-İslâm ve vefeyâtî'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. nşr. Mâzin b. Sâlim Bâvezîr. Riyad: Dârü'l-Müğnî, ts.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vüçûhi't-te'vîl*. nşr. Halîl Me'mûn Şeyhâ. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 3. Basım, 1430/2009.
- Zübeydî, Ebû Bekir. *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Dârü'l-Meârif, 2. Basım, 1393/1973.